

Promieniowanie wieku światel

Recenzja: Teresa Kostkiewiczowa, *Wokół Oświecenia. Studia i szkice*, Wydawnictwo Instytutu Badań Literackich PAN i Pro Cultura Litteraria, Warszawa 2024, 225 s.

Wprowadzeniem do lektury najnowszej książki Teresy Kostkiewiczowej, opatrzonej tytułem *Wokół oświecenia. Studia i szkice*, warto uczynić prezentację formalną, opartą o metryczkę recenzowanej tu książki. Zwiększa urzędowa formuła informuje o kwalifikacji tomu i brzmi tak: *Projekt finansowany ze środków budżetu państwa przyznanych przez Ministra Edukacji i Nauki w ramach Programu „Doskonała Nauka II – Wsparcie monografii naukowych”*. Tom *Studiów i szkiców* zyskuje tu oświetlenie informacją nadającą naukowe znaczenie.

Pole lekturowe książki obejmuje dziesięć artykułów wcześniej publikowanych, anonsovanych w *Spisie treści*, których tytuły powtórzono w *Nocie bibliograficznej*, objaśniając ich proveniencję oraz rok publikacji. Porównanie tej informacji z autorską adnotacją czasu powstania wybranych tekstów ilustruje dzisiejsze tempo wydawnicze publikacji naukowych. Trzeci element – *Indeks*, zapowiada obszerny dialog naukowy. Te trzy elementy organizują budowę tomu skupionego na wielotematycznym wykładzie. Można tu dopowiedzieć, że w zespole „części mniejszych” zwyczajowo zamieszcza się krótkie wprowadzenie jako formę kontaktu autora z czytelnikiem. Tej części brak. Odpowiedź i szersze wyjaśnienie uzyskujemy po zakończeniu pełnej lektury książki, w której kolejnych rozdziałach wprowadzono wstępne formuły objaśniające problematykę, intencje badawcze, klasyfikację materiału i metodologiczne wybory. Układ wykładu porządkują podrozdziały, zaś wnioski wyodrębniono w sumujące punkty, dopowiadane w szczegółowych przypisach. Ten rodzaj wprowadzania do naukowej lektury zasługuje na uwagę.

Teksty, stanowiące książkę zostały wcześniej opublikowane (z jednym wyjątkiem) w monografiach zbiorowych i pismach naukowych. Zebranie w całość poprawia dostępność artykułów, których obecność inspirowała dyskusje oraz ustalenia środowisk humanistycznych, zwłaszcza badaczy szeroko rozumianego oświecenia. Studia ukazywały się drukiem w wielu ośrodkach uniwersyteckich na przestrzeni ostatnich piętnastu lat, to

jest od roku 2009 do 2024. Zasada chronologii nie decyduje o kolejności zamieszczenia w zbiorze. Prace opublikowane wcześniej w języku angielskim zamieszczono w polskim przekładzie, całość jest więc językowo jednorodna.

Układ treści odpowiada wartościowaniu problemów ustalanych i definiowanych przez Autorkę w badaniach nad wiekiem światła. Obwód oświeceniowego okręgu (*Wokół oświecenia*) strzegą w tej książce tematy generalne, wyznaczniki scalające, trwające i wschodzące w obrębie literatury polskiej i europejskiej, filozofii, kultury, życia społecznego i historycznych wstrząsów tego czasu. Pozostając przy autorskiej metaforze okręgu podkreślmy, że tarczę środka wypełnia przywoływana egzemplifikacja, obfitująca szczegółami, odczytywana tu jako bezpośredni głos epoki oświecenia i literatur innych epok, usytuowanych wobec prowadzonych rozważań. Głos oświeceniowej dynamiki metamorfoz i trwania słyszany w *Studiach i szkicach* prowadzi, jak wspomniano, do innych epok i miejsc, co nadaje obserwacjom tu zawartym charakter aktualizujący i ustalający sferyczne promieniowanie oświecenia na literaturę narodową.

Zainteresowany i poszukujący Czytelnik z pewnością oczekuje ogólnej, zwięzłej prezentacji treści; to skłania do wstępnego przytoczenia tytułów autorskich tekstów: 1. *Zmiana w literaturze – zmiana literatury w dobie polskiego oświecenia (zarys problemów)*; 2. *Oświecenie między uniwersalizmem a różnorodnością*; 3. *Co to jest klasycyzm? Wprowadzenie do (kolejnej) dyskusji*; 4. *Klasycyzm – dzieje koncepcji i badań w polskiej nauce o literaturze*; 5. *Osiemnastowieczne projekty antropologiczne; od oświecenia ku długiemu trwaniu*; 6. *Sentymentalizm – sielanka – długie trwanie. O nawiązaniach do sentymentalnych realizacji gatunku w poezji XX wieku*; 7. „Jan Chrzciciel nowoczesnej poezji polskiej”. Wizerunek Franciszka Karpińskiego w <Nurcie> Wacława Berenta; 8. *Człowiek (elit) oświecenia: między kuchnią a salonem*; 9. *Jak badać oświecenie – perspektywa kulturowo-literacka*; 10. *O niezbędności humanistyki – kilka przypomnień spraw podstawowych*.

Autorską syntezę problemów epoki oświecenia otwiera artykuł *Zmiana w literaturze – zmiana literatury w dobie polskiego oświecenia (zarys problemów)*. Tekst ten został wygłoszony na sesji plenarnej III Kongresu Badaczy Osiemnastego Wieku, a następnie opublikowany w pokongresowej monografii zbiorowej *Wiek osiemnasty jako zmiana. Perspektywy i problemy*¹. Istotnym jest tu fakt postawienia całościowego pytania o proces transformacji różnych dziedzin rozwoju epoki.

¹ *Wiek osiemnasty jako zmiana. Perspektywy i problemy*. Red. naukowa M. Parkitny, Poznań 2023, Uniwersytet Adama Mickiewicza w Poznaniu, Seria Filologia Polska Nr 238.

Referat T. Kostkiewiczowej ma w tomie pokongresowym charakter przewodni i otwiera księgę referatów. Tożsamą rolę pełni w niniejszym zbiorze *Wokół oświecenia*. Autorka swą wypowiedzią przygotowuje badanie procesu modernizacji poprzez analizę kategorii ogólnych i rozumienie pojęcia „zmiana”, zwłaszcza w obszarze literatury. Następnym krokiem jest precyzowanie i gromadzenie uściśleń poprzez zestawianie pojęć z kręgu semantyki terminu kluczowego. Ten zabieg ilustruje czytelnikowi ewolucję wartościowania tegoż pojęcia, uwyrażnia także jego związek z innymi zjawiskami, czy wręcz procesami. W tym ustalaniu powiązań Autorka przechodzi do relacji między samą zmianą, a procesem przebiegu zmian. Uwzględnia tu zespół czynników sprawczych wpisanych w odmienne sytuacje historyczne i różnicę poziomów kultury. Dopelnieniem postępowania badawczego jest wskazanie oddziaływania impulsów zewnętrznych i wewnętrznych. Przygotowany warsztat ujawnia swą weryfikującą funkcję w kolejnych (po *Uwagach ogólnych*) wyodrębnionych zespołach tematów: 2. *Oświecenie a zmiana*, 3. *Zmiana w literaturze*, 4. *Zmiana literatury*, a także uwagi sumujące. Tu trzeba stwierdzić, że uporządkowanie logiki wykładu w odrębne części nawiązujące łączność ze sobą, służy bliskości całego toku wypowiedzi.

Część druga skupia uwagę na przykładach wypowiedzi i wydarzeń mówiących o ważności zmiany. Są to wypowiedzi przytoczone z wielu dziedzin oświeceniowej literatury, prasy i pamiętnikarstwa. Ich analiza pozwala Autorce podkreślić, że celem zmiany jest także podniesienie etycznego poziomu utworów przekazywanych czytelnikom. Autorka formułuje tu wniosek o nowej funkcji zmiany literatury, która staje się częścią sposobu ulepszania świata i są to realne możliwości sprawcze.

Następna – trzecia część koncentruje się na transformacji literatury podejmującej wymóg wpływania na zmianę ludzkich postaw. Zbiór przywołanych tu przykładów realizujących ten zamysł pozornie jest powrotem do gatunków klasyfikowanych w swej funkcji naprawy świata takich jak satyra, powieść dydaktyczno-obyczajowa, komedia, oświeceniowa prasa, instytucje kultury. Jednak obserwacja tych form, ich przywoływanie, służy tu ustaleniu innej, pogłębionej i nowoczesnej ich funkcji. Literatura i kultura oświecenia nie stają się powrotem do ustalonych złożeń, źródeł i haseł. Twórcy oświecenia odchodzą od krytyki trwałych, uniwersalnych wad, kierując uwagę na zjawiska współczesne, na ocenę aktualnej rzeczywistości i człowieka tych czasów. Zdaniem Autorki jest to jeden z symptomów modernizującej się, nowoczesnej świadomości literatów wieku światel. T. Kostkiewiczowa prowadząc analizę szlaku zmiany i modernizacji poszerza pole dyskursu naukowego i egzemplifikacji poprzez dyskutujące odwołania do polskiej i europejskiej literatury naukowej oraz przez sygnalizowanie utworów literackich (także z epok

odległych), ilustrujących problematykę. Konkludując: najistotniejsza zmiana obejmuje bohatera literackiego, którego osoba i dzieje podlegają przemianom niezależnie od umiejscowienia w rzeczywistości i stają się przykładem oświeceniowej zmiany mentalnej.

Dotychczasowy tok rozważań prowadzi do czwartego – najistotniejszego zagadnienia jakim jest zmiana literatury. Pytania tej części dotyczą problemów poetyki, stylów, przemian gatunkowych. Zdaniem Autorki kwestie te najtrafniej ilustruje kategoria bohatera literackiego – jego osobowość, umiejscowienie w rzeczywistości, krąg postaci towarzyszących. Zasygnalizowanie tej kwestii zaowocowało poszerzeniem listy o osoby spoza normy. Różnorodność postaci tego typu wpływa na zmiany w obrębie gatunków i wiąże się z przekształcaniem kategorii estetycznych, jak i form podawczych. Tu dostrzegalna jest całościowość spojrzenia Autorki, która śledzi funkcjonowanie literatury obciążonej/ zobowiązanej zmianą.

Powstające utwory zyskują rangę tekstów odzwierciedlających zbiorowe przeżycia i dążenia, przykładowo włączanie się w bieg przekształceń cywilizacyjnych i historycznych. Tę konkluzję ilustruje wskazanie utworów z czasów porozbiorowych wydarzeń politycznych wpływających na nowe poczucie zbiorowej tożsamości. Niewątpliwie, oprócz przywołanej literatury porozbiorowej, czasu powstania Kościuszkowskiego, można zasygnalizować nowy model wspólnych, niepodległościowych dążeń Polaków po wkroczeniu wojsk napoleońskich w 1806 roku, pochwałą bohatera tego czasu, zmianę języka prasy, upolitycznienie repertuaru teatralnego.

Wnioski sumujące wielopłaszczyznowy proces zmian czasu oświecenia wskazują nierównomierność przekształceń, swoistość tempa w różnych polach, instytucjach kultury, w samej literaturze i wręcz odrębność w różnych obszarach kraju. Wpływa to na niejednorodność waloryzowania procesu zmian. Pozytywna ocena metamorfoz literatury kontrastuje z nierówną oceną zmiany jej społecznego funkcjonowania. Zjawiskiem istniejącym pozostaje też twórczość tradycyjna, usytuowana poza zmianą. Te obserwacje prowadzą do konkluzji, że proces zmiany przebiegał stopniowo, swoim rytmem, wyposażony w „przewidującą dojrzałość” i stanowił wprowadzenie w umiarkowaną nowoczesność, wpływającą na czas swego trwania i promieniującą na czas dalszego rozwoju literatury i życia społecznego.

Szkic drugi: *Oświecenie: między uniwersalizmem a różnorodnością* definiuje ideę oraz pojęcie uniwersalizmu, funkcjonujące w różnych koncepcjach filozoficznych i epokach. Szczególną uwagę poświęcono tu przemianom zachodzącym w filozofii, literaturze i w życiu społecznym oraz realizacjom uniwersalizmu idei wolności, tolerancji, zmiany i postępu. Stawianie pytań prowadzi tu do zdefiniowania swoistości uniwersalizmu

oświeceniowego. Wiek osiemnasty obok tego, co uniwersalne, ogólne i trwale wydobywa jednostkowe, zmienne i niepowtarzalne (na przykład w indywidualnym obrazie człowieka). Zróżnicowanie nadaje idei uniwersalizmu pewne odcienie ambiwalencji, czego wyrazem staje się dążność do zmian idei społecznych – rozumienia wolności, postępu, tolerancji, prawa naturalnego etc. Są to zasady generujące zmianę i naruszające ideę uniwersalnej stałości; tak przykładowo idea postępu prowadzi do pytań o zasady historii, o historyczną zmienność. Problemem niewątpliwie dostrzegalnym jest także uniwersalność komunikacji języka francuskiego w europejskiej przestrzeni. Pociąga to za sobą unifikację sposobów zachowań i wyglądów mieszkańców kontynentu. Ale wspólnotowa tożsamość nie zamyka drogi świadomościom i patriotyzmom narodowym. Problemy te, zmiany i kształtowania się znajdują odbicie w literaturze, która w uniwersalizmie i różnorodności odsłania najistotniejszy obraz oświecenia.

Utrwalone w historii kultury i piśmiennictwa pojęcie klasycyzmu definiowane już w odległej i rozległej literaturze przedmiotu, łączy się w sposób ścisły z literaturą i kulturą oświecenia. Jego doprecyzowanie, wskazanie zjawisk, do których się odnosi i jakie badania generuje, stanowi przedmiot rozważań rozdziałów trzeciego i czwartego: *Co to jest klasycyzm? Wprowadzenie do (kolejnej) dyskusji, oraz Klasycyzm – dzieje koncepcji i badań w polskiej nauce o literaturze.*

Potrzeba oceny funkcji terminu wynika najpierw z towarzyszącej mu wielości zdefiniowań formułowanych historycznie oraz typologicznie. Pierwsze, przytoczone przez Autorkę rozumienie to doskonałość dzieła, stającego się wzorcem. Ten typ rozumienia klasycyzmu obejmował także doskonałe umiejętności twórcze. Szersza część wykładu dotyczy ustaleń badaczy francuskich definiujących klasycyzm nowożytny jako fenomenem typowo francuski epoki Ludwika XIV, niemożliwy do powtórzenia w innych literaturach i warunkach historycznych. Pogląd ten podlegał szerokiej dyskusji, gdyż klasycyzm francuski stał się punktem odniesienia dla klasycyzmów innych literatur narodowych, pojawiających się w czasie późniejszym. Uzasadniony jest zatem postulat ustalenia ram doby klasycyzmu w odrębnych literaturach europejskich. Na tym etapie istotne stają się pytania o relacje klasycyzmu wobec oświecenia. Autorka wskazuje tu punkty wspólne, ale i rozbieżności w zakresie sztuki, podejmuje też przedstawienie relacji na przykładzie literatury niemieckiej. W Polsce nie cała literatura epoki oświecenia miała charakter klasycystyczny, a założenia doktryny publikowano u nas dopiero pod koniec lat osiemdziesiątych wieku światel. Tę część wykładu zamyka postulat uzupełnienia badań – to jest opisanie zmian i klasycystycznych modyfikacji zachodzących w Rzeczypospolitej u progu XIX stulecia. Do problematyki

tej należy także pogłębienie pojęcia neoklasycyzmu, które tutaj objaśniono w sensie interpretacji nowego zjawiska i jego nowatorskich ujęć. Toż samą myślą nawiązano do określenia „klasycyzm postanisławowski”.

W kręgu problematyki klasycyzmu pozostaje sąsiadujący rozdział *Klasycyzm – dzieje koncepcji i badań w polskiej nauce o literaturze*. Rozdział pozostaje w ścisłej relacji z ustaleniami teoretycznymi poprzedniego tekstu. Jego celem jest uporządkowanie chronologii i zmienności definicji klasycyzmu w podręcznikach teorii i historii literatury. Służy to rozpoznaniu poglądów i stanowisk, z którymi spotyka się badacz, czytelnik i użytkownik tychże publikacji.

Początek artykułu przynosi pytania, twierdzenia i tezy, które umożliwią obserwację zjawiska na historycznej, kulturowej i literackiej mapie naszych definicji. Autorka wyposaża swych odbiorców w praktyczny wykaz zastosowań terminu „klasycyzm”, którego historia będzie obserwowana. Polskie określenie klasyczności inicjuje wydana u progu XIX stulecia rozprawa Kazimierza Brodzińskiego *O klasyczności i romantyczności, tudzież o duchu poezji polskiej* (1818). Rozprawa ta otwiera długi, trwający dwa stulecia, ciąg dyskusji i sporów wokół wartości i znaczenia słowa i pojęcia „klasycyzm”. Zasadnicza ich treść ogniskowała się najoğólniej wokół dwóch odrębnych stanowisk odzwierciedlających polską naukę o literaturze. Ujmując zwięźle kwestię rozumienia słowa: „klasycyzm” jest pojęciem służącym typologizacji dzieł lub stanowi pewien model literatury.

Całościowe ujęcie tematu obejmuje przedstawienie kształtującej się dyskusji, w której uczestniczyli poczynając od Brodzińskiego i Jana Śniadeckiego młodzi romantycy z Mickiewiczem i Maurycym Mochnackim oraz twórcy pierwszej połowy XIX stulecia. Analiza pism tego czasu pozwala Autorce ocenić ich znaczenie dla kształtowania się sądów o klasyczności w literaturze rodzimej.

Chronologiczny układ autorskich rozważań oznacza przejście do syntez historyczno-literackich drugiej połowy XIX stulecia i XX wieku. Egzemplifikacja obejmuje tu głównie materiał wskazywany w ujęciach podręcznikowych. Ich pierwszą cechą jest podtrzymywanie tezy o całościowym imporcie klasycyzmu z Francji. Dokumentuje to grupa przytaczanych opracowań od Władysława Nehringa i Juliana Bartoszewicza do Włodzimierza Spasowicza, Piotra Chmielowskiego, Stanisława Tarnowskiego i Romana Pilata. Poglądy wymienionych historyków literatury ujmuję Autorka w syntezę, eksponującą przekonanie o naśladowczym charakterze polskiego klasycyzmu wobec francuskiego wzoru, który osłabia wartość polskich dzieł wybitnych.

Polem obserwacji następnej części studium jest druga połowa XIX stulecia i XX wiek. Zagadnienie klasycyzmu podejmują autorzy więk-

szych syntez, dla których cezura był wiek XVIII, kierujący uwagę ku francuskim wzorcom. Z tego też względu brak analiz i definiowań samego pojęcia, pojawiają się natomiast nowe propozycje. Warto wskazać tu koncepcję Juliana Krzyżanowskiego, mówiącą o naprzemiennym pojawianiu się prądów klasycznych i romantycznych. Podsumowanie poglądów wszystkich badaczy XX wieku ma charakter szczegółowy i kreatywny. Tu niewątpliwie dostrzec można owocowanie ducha klasycyzmu, podejmowanie szczegółowych analiz poetyckich, uściślanie terminologii, programowanie poezji nowego typu. Z tego też względu następuje znaczący rozwój postaw klasyfikujących klasycyzm, wśród których zwraca uwagę sformułowana przez Mieczysława Klimowicza i Teresę Kostkiewiczową koncepcja klasycyzmu jako jednego z prądów literackich epoki. Obok wniosków o postawach badawczych historyków literatury przedstawiono wnikliwą analizę propozycji i ustaleń prac teoretycznych, by wymienić tu choćby Stanisława Pietraszkę, Piotra Żbikowskiego, Jerzego Ziomka, jak i zbliżoną do koncepcji Pietraszki najnowszą książkę Zofii Rejman. Szerokie oświetlenie zjawiska klasycyzmu buduje Autorka poprzez szczegółowe wskazanie jego obecności i funkcji w literaturze XX wieku i wskazanie konkretnych dzieł, listy poetów i krytyków. Nowatorstwo budowania obrazu współczesności wobec dokonań przeszłości realizowane w literaturze teraźniejszej stanowi znaczące, wybitne osiągnięcie badawcze, niepodważalnie dokumentujące trwanie klasycyzmu jako zjawiska kulturowego i literackiego fundamentalnego w dziejach kultury polskiej i szerzej – europejskiej.

Studium *Osiemnastowieczne projekty antropologiczne: od oświecenia ku długiemu trwaniu* ukazuje się drukiem po raz pierwszy. Realizuje zamiar rekonstrukcji przekonań antropologicznych kształtujących się w naszej literaturze niejako równolegle z procesem kodyfikowania się oświeceniowej doktryny klasycyzmu. Zjawisko to odnoszące się do istoty człowieczeństwa znajduje swe reprezentatywne dla oświecenia realizacje w twórczości Ignacego Krasickiego, którego twórczość staje się tu bazą przykładów, dodajmy przykładów wielokrotnie przywoływanych. Ta sytuacja skutkuje z jednej strony bliskością czytelnika z obfitością cytowanych tu przykładów. Z drugiej strony inicjuje nowy, pogłębiony namysł, inspirowany waloryzowaniem przez poetę trwałości natury ludzkiej, jej postaw, stałości –także wobec losu oraz niezbywalnych cnót (jak przykładowo poczciwość) i rozwijania umiejętności wzbogacających człowieka. Tok wykładowy ilustrowany tu przytoczeniami zaczerpniętymi z twórczości poetyckiej Krasickiego składa się na monograficzny przekaz wypowiedzi poety konstruującego zrównoważony wzorzec moralny człowieczeństwa. Autorka, oceniając funkcję przedstawionego modelu antropologicznego, łączy go z dydaktycznymi założeniami literatury

stulecia światła, dostrzega wpływ tak wzbogacanego programu na twórczość innych poetów, na koniec dostrzega uniwersalność przesłania ku człowiekowi – istocie ludzkiej bytującej w życiu społecznym i zbiorowości narodowej. Wartością tego studium jest nie tylko przykładowość obserwacji wybranego autora, ale także wydobyć (w końcowej części tekstu) kwestii jego wpływu i oddziaływań, co stanowi podniesienie przedstawionego modelu do funkcji współtworzenia obrazu epoki.

Temat wykładu szóstego *Sentymentalizm – sielanka – długie trwanie. O nawiązaniach do sentymentalnych realizacji gatunku w poezji XX wieku* zapowiada wypowiedź uznanej Badaczki sentymentalizmu, kierującej obecnie uwagę na rzeczywistość współczesna, przestrzeń poetycką tworzoną przez nowych autorów, z zachowaniem wypracowanej metodologii, by badać aktualizację tradycji sielankowej, motywu miłości pasterskiej i sielankowego pejzażu. Obecność tych tematów wynika z sytuacji człowieka XX wieku w świecie, osamotnionego, poszukującego autentycznych więzi. Sytuacja poety w świecie ludzi i indywidualna ocena rzeczywistości wpływa na dostrzegalną łączność z modelem oświeceniowego rozwoju gatunku. Autorka zwraca także uwagę na antyczną proveniencję sielanki, której konwencjonalność nie znalazła odzewu w poezji współczesnej. Podaża ona drogą sentymentalizmu epoki oświecenia. Nurt sielankowy poezji współczesnej rodzi się w cyklu długiego trwania postaw autentycznych, poszukiwania harmonii bytu odczuwanego poprzez wrażliwość i czułość serca, której twórczą wartość odsłonił Franciszek Karpiński w traktacie *O wymowie w prozie albo wierszu* (1782). Ustalanie tych więzi zyskuje wartość poprzez wskazanie, choćby przykładowe kręgu nazwisk poetów współczesnych przyjmujących dziedzictwo oświecenia: Teofil Lenartowicz, Maria Pawlikowska-Jasnorzewska, Józef Iwaszkiewicz, Tytus Czyżewski, Józef Czechowicz, Czesław Miłosz i Jan Lechoń. Autorka bada również przykłady innej jakości dzisiejszej mowy poetyckiej, w której wypowiedź empatyczna, wyrażająca poetę nie dąży do emocjonalnego porozumienia z odbiorcą. Postawę tę odczytuje w tomie *Piosenka pasterska* Piotra Sommera z końca dwudziestego stulecia. Konkludując: świat idylliczny, aczkolwiek oddalony od dzisiejszego czytelnika, zostaje jednak zachowany w pamięci jako ponadczasowa tęsknota za szczerością i otwartością, co generuje trwałość nawiązań do oświeceniowej tradycji sielankowej.

Dziedzictwo postawy poety i przesłania poezji wieku światła zostało również przedstawione w studium: *„Jan Chrzciciel nowoczesnej poezji polskiej”*. Wizerunek Franciszka Karpińskiego w <Nurcie> Wacława Berenta. Wskazana w tytule powieść Berenta zatytułowana we wstępnej wersji jako *Wywłaszczanie Muz* (1931) zawiera w swym pierwszym tomie biograficzne portrety wybitnych postaci oświecenia „przodownych

umysłów Polski nowoczesnej”: Tadeusza Kościuszki, Onufrego Andrzeja Kopczyńskiego, Franciszka Karpińskiego i Juliana Ursyna Niemcewicza. Autor zespolił w projekcie prezentację bohaterów historii narodowego języka, rodzimej literatury oraz idei niepodległościowej. Odczytywanie roli społecznej i twórczej „śpiewaka Justyny” pogłębione dociekaniem jego roli patronackiej nad nowoczesną polską poezją, melodyjnością wiersza oraz postawą, staje się w niniejszym studium oświeceniowym szlakiem przewodnim ustaleń Autorki, która nawiązuje dialog z opiniami autora *Nurtu*. Punktem wyjścia jest przyjęcie użytej tu ewangelicznej peryfrazy o Franciszku Karpińskim jako *Janie Chrzycielu nowoczesnej poezji polskiej*. Autorka ustala przesłanki tej metafory poprzez opinie o przytaczanych dokumentach i pisarskiej fikcyjności, zatrzymując się bliżej przy dyskusji o ewoluujących ocenach Mickiewicza. Przytacza fakty i opinie o Karpińskim – poecie wielu środowisk, trubadurze akceptowanym przez lud, rozumiejącym sytuację społeczności, włączającym się w życie zbiorowe narodu. Jednak Autorka pragnie uzyskać wiedzę o uzasadnieniu mianowania Karpińskiego prekursorem nowoczesnej poezji. Motywacją, w dowodzeniu Berenta, staje się zespół uwikłań „śpiewaka Justyny” w role społeczne, środowiskowe, literackie, bytowe. Ich suma składa się na wielowymiarowy portret poety, bliski współczesnej kondycji literata. Ten tok uzasadnień zyskuje akceptację Badaczki – monografistki Karpińskiego.

Odminną przestrzeń wprowadza artykuł ósmy *Człowiek (elit) oświecenia: między kuchnią a salonem*. Jest to tekst wygłoszony na IV Kongresie Badaczy Osiemnastego Wieku, opublikowany w tomie *Wiek osiemnasty od kuchni* (2024)². Kongres poświęcono tematowi nowemu, dotąd nieporuszonym, pozostającym poza głównym nurtem. Wyjątkowość obrad oznaczonych logo: *Nowość miejsc i tematów*, wiąże się z odkrywczością badawczą i ciekawością lekturową. Te walory naznaczają także anonsonowany tu artykuł. Punktem wyjścia staje się, zgodnie z ogólnym tematem, przestrzeń kuchni w obrębie całości mieszkalnej. Nawiązania do filozoficznego spojrzenia Claude’a Lévi-Straussa stają się tu sygnałem podwojenia optyki kuchni w życiu zbiorowym. W ścisłej relacji z tematem głównym następują ustalenia procesów rozgrywających się w przestrzeniach wieloaspektowo zróżnicowanych, to jest w zamkniętej, wyizolowanej kuchni i w otwartym salonie. Stają się one miejscami zbliżonymi poprzez przypomnienie funkcji łącznika – kredensu. I to otwiera proces ustalania społecznej hierarchii, rozróżnień sytuacyjnych, prestiżowych, zmysłowych, osobowych. Zespół ustaleń i wniosków pełni nadal swą funkcję, gdy Autorka opuszczając salon i kuchnię przesuwa się w głąb struktury

² *Wiek osiemnasty od kuchni. IV Kongres Badaczy Osiemnastego Wieku*, red. Stanisław Roszak, Jarosław Dumanowski, Agnieszka Wieczorek, Danuta Kowalewska, Wydawnictwo UMK, Toruń 2024.

społeczeństwa – jego salonu i jegoż kuchni. W „kuchni miasta” oświetla inną grupę osób: strudzonych woźniców, tragarzy, anonimowe szwaczki, praczki, modystki, usytuowane wobec salonowych bywalczyń równolegle do niedostrzeganych podkuchennych. Zarazem następuje podwojenie – salon ma też swą „kuchenną rzeczywistość”; jest nią gotownia, która czyni damy i fircyków gotowymi do salonu. Materiału egzemplifikacyjnego dostarcza tu poezja, powieść i osiemnastowieczna literatura dramatyczna. Spojrzenie z perspektywy kuchni dworskiej uczyniła Autorka metaforą struktury społeczeństwa XVIII wieku zapisaną w literaturze.

Przechodząc ku tekstom zamykającym tom *Studiów i szkiców* znajdujemy konstruktywny artykuł *Jak badać oświecenie – perspektywa kulturowo-literacka*. Szeroki odbiór artykułu wiąże się z jego publikacją w języku angielskim na łamach „Wieku Oświecenia”. Tekst, który czytamy w przekładzie na język polski wprowadza w wielkie spotkanie z epoką światła, w bibliotekę jej dzieł, twórców, wydarzeń i instytucji, a źródłem wiedzy o niej stają się tomy prac naukowych. Prezentację tego tekstu trzeba rozpocząć od zacytowania słów sumujących artykuł: *Oświecenia nie da się [...] badać z jednego tylko punktu widzenia [...]. Dopiero wieloaspektowe spojrzenie na to zjawisko w dziejach kultury pozwoli odkryć jego skomplikowany charakter oraz znaczenie i miejsce w biegu przemian ludzkiej rzeczywistości*. Do tej wypowiedzi dodano przestrożę: *punktem wyjścia pozostaje zawsze jak najbliższy kontakt ze źródłami – tekstowymi i kulturowymi*.

Artykuł sumuje w perspektywie czasu i tematów rozwój badań nad obszarami osiemnastowiecznej literatury, historii, kultury stawiając pytania o ich swoistość, o ważną odrębność oraz więzi z tym, co narodowe i europejskie. Pole obserwacji jest ogromne, zaś sposób wyrażenia zdyscyplinowany. Oświetlenie zjawiska oświecenie dokonuje się tu z kilku perspektyw: perspektywy mowy epoki i rodzajów jej źródeł: literackich, kulturowych, instytucjonalnych, z perspektywy wyodrębnionych tematów, problemów, pól badawczych, z perspektywy wektora czasu epoki, dynamiki oraz przystanków stanu badań, z perspektywy twórców i ich tekstów, z perspektywy łączności z oświeceniem europejskim. W oświetlanie epoki rozumu włącza Autorka kolejną dyspozycję – omówienie pracy uczonych – badaczy, twórców wiedzy o charakterze epoki i formy obiegu publikowanych ustaleń. Tej funkcji towarzyszy wskazanie potężnej biblioteki prac naukowych o wieku osiemnastym. Refleksje i wskazania kończące autorską syntezę epoki postulują otwartość podejmowanych i kontynuowanych prac oraz stały kontakt z propozycjami metodologicznymi współczesnej humanistyki, by odkrywać znaczenie i wyjątkową rolę oświecenia w przemianach rzeczywistości literackiej, kulturowej i historycznej.

Szkic dziesiąty *O niezbędności humanistyki – kilka przypomnień spraw podstawowych*, zamykający podążanie za/z Autorką szlakiem oświecenia, rejestruje spojrzenie na współczesną sytuację humanistyki i jej przedstawicieli. Ustalenie wyjściowe wynika z bieżącej obserwacji dominujących zainteresowań społecznych takich jak rynek, opłacalność, osiągnięcia techniki. Ich skutkiem staje się ekonomia i potrzeba zysku osiąganego (w dominującym modelu kulturowym) bezrefleksyjnym banałem przeciętnego kulturowego przekazu, jego sensacyjnością, masowością rozrywki dla tłumnego odbiorcy. Sfera sztuki wysokiej traci zdolność kontaktu z odbiorcą włączonym w anonimowe zgromadzenia. W tej właśnie sytuacji, gdy spłycone przekazy oddalają człowieka od samodzielnej oceny, wzrasta potrzeba działań humanistów, strzegących kultury autentycznej. Ta konstatacja Autorki jest punktem wyjścia do formułowania zadań, czy wręcz zobowiązań humanisty, podejmującego odbudowę procesu indywidualnego, refleksyjnego uczestnictwa w kulturze. Na szczycie zobowiązań umieszcza upowszechnienie wiedzy o przeszłości i dokonaniach kultury, służące budowaniu ciągłości, więzi i tradycji. Procesy kulturowe wymagają kształcenia czystości i poprawności językowego przekazu jako klucza do porozumienia, do dialogu i świata. Autorska konkluzja zawiera zobowiązujące przesłanie o odpowiedzialności i misji humanisty, który ukazuje współczesnym niezbędność rozpoznawania oraz uznawania zbioru wartości i wytworów kultury w życiu indywidualnym i społecznym.

Kończąc lekturę tomu *Wokół oświecenia. Studia i szkice* można skonstatować, że podążanie za Teresą Kostkiewiczową wokół wieku światel, epok wcześniejszych i po nich następujących, jest budowaniem szlaku literatury, kultury, obserwacji społecznych czasu minionego oraz ocen, refleksji, projektów naukowych i misji humanisty czasu współczesnego.

Irena Kadulska
(Uniwersytet Gdański)